

Miloš Jovanović¹
Univerzitet u Nišu,
Filozofski fakultet

Originalni naučni rad
UDK 613.885:271.222(497.11)"2000-"
271.2:[316.644:613.885]"2000-"
Primljen: 15.6.2022.
Prihvaćen: 20.7.2022.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2203428J>

HOMOSEKSUALNOST I SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA: TRANSFORMACIJE ODNOSA U POSLEDNJIH 20 GODINA*

Homosexuality and the Serbian Orthodox Church: Transformations of Relations in the Last 20 Years

APSTRAKT: Rad se bavi promenom stavova Srpske pravoslavne crkve prema homoseksualnosti u periodu od 2001. do 2021. godine. Budući da se, prema istraživanjima, Crkva rangira visoko (katkad najviše) na skali poverenja koje građani Srbije imaju u institucije, razumno je prepostaviti da ona ima znatan uticaj na oblikovanje javnog mnjenja. Dominantni stav crkvenih zvaničnika o istopolnoj naklonosti varirao je tokom vremena. Pre prvog pokušaja Parade ponosa u Beogradu 2001. godine, u crkvenim krugovima je vladala absolutna tišina o temi istopolne naklonosti, tj. njenog upadljivo ignorisanje. Nakon toga, „politika čutanja“ je postepeno ustupila mesto snažnoj moralističkoj osudi, koja je dostigla vrhunac 2010. godine, kada je u glavnom gradu Srbije održan prvi uspešan Prajd. Treba pomenuti da su, pored osuđivačkog, bili prisutni i ambivalentni stavovi crkvenih zvaničnika i istaknutih vernika prema homoseksualnosti/homoseksualcima. Ambivalencija je bivala izražena kroz maksimu: „mrzimo greh, volimo grešnika“. Stavovi Crkve su bili posebno vidljivi tokom javne rasprave o donošenju Zakona o zabrani diskriminacije 2009. godine. Diskurs verske osude homoseksualnosti obično je prožet naglašenim antizapadnjanstvom i omalovažavanjem liberalnih vrednosti i praksi, tradicionalistički označenih, odnosno žigosanih kao „evropskih“ i „onih koje nisu u skladu sa tradicijom srpskog naroda“. Stav Srpske pravoslavne crkve, u najopštijim crtama, prati generalnu dinamiku političkih promena u Srbiji. Poslednjih nekoliko godina, politička elita u Srbiji instrumentalizuje pitanja prava i sloboda seksualnih i rodnih manjina kako bi kroz „taktičku evropeizaciju“ dobila međunarodnu podršku (pre svih, zemalja EU) za ostanak na vlasti. Državna

1 milos.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

* Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-68/2022-14/200165).

administracija proklamuje svoju navodnu privrženost principima Evropske unije, bez ikakvog istinskog interesa za poboljšanje društvenog položaja neheteroseksualaca i rodno nekonformisanih osoba. Crkva je, u kontekstu „zarobljenog društva“ (gde su društveni akteri uhvaćeni u mrežu korumpiranih razmena u cilju reprodukcije vladavine političkih oligarhija i fabrikovanja legitimite njihove vladavine), prihvatiла da demonstrira umereniju poziciju prema homoseksualnosti, kao simbolički i materijalno za nju isplativiju.

KLJUČNE REČI: Srpska pravoslavna crkva, homoseksualnost, Srbija, vladajući stavovi

ABSTRACT: *The paper deals with the change of attitudes of the Serbian Orthodox Church towards homosexuality in the period from 2001 to 2021. Since, according to research, the Church ranks high (sometimes the highest) on the scale of trust that Serbian citizens have in institutions, it is reasonable to assume that it has a significant impact on shaping public opinion. The dominant attitude of the church officials about same-sex attraction has varied over time. Before the first attempt at the Pride Parade in Belgrade in 2001, there was absolute silence in the Church on the topic of same-sex affection, that is, a conspicuous disregard of it. After that, the „politics of silence“ gradually gave way to a strong moralistic condemnation, which reached its peak in 2010, when the first successful Pride was held in the Serbian capital. It should be mentioned that, in addition to the condemnation, there were ambivalent attitudes of the church officials and prominent believers towards homosexuality / homosexuals. Ambivalence was expressed through the maxim: „we hate the sin, we love the sinners.“ The views of the Church were particularly visible during the public debate on the adoption of the Law on Prohibition of Discrimination in 2009. The discourse of religious condemnation of homosexuality is usually imbued with pronounced anti-Westernism and disparagement of liberal values and practices, traditionally marked, i.e. branded, as „European“ and „those that are not in accordance with the tradition of the Serbian people.“ The position of the Serbian Orthodox Church, in the most general terms, follows the general dynamics of political changes in Serbia. In the last few years, the political elite in Serbia has been instrumentalizing the rights and freedoms of sexual and gender minorities in order to gain international support (above all, from EU countries) for remaining in power through „tactical Europeanization.“ The state administration proclaims its alleged adherence to the principles of the European Union, without any genuine interest in improving the social position of non-heterosexuals and gender non-conformists. In the context of a „captured society“ (where social actors are caught in a network of corrupt exchanges in order to reproduce the rule of political oligarchies and fabricate the legitimacy of their rule), the Church has agreed to demonstrate a more moderate stance towards homosexuality, as a symbolically and materially more profitable one.*

KEY WORDS: *The Serbian Orthodox Church, homosexuality, Serbia, dominant attitudes*

1. Uvod

Društvo savremene Srbije, kao tipičan primer anomičnog, duboko je podeljeno po pitanju dominantne kulture. Više od trideset godina vode se sukobi oko toga koji je i kakav način života „istinski vredan”, „autentičan”, „u skladu sa našom tradicijom” i „moralno ispravan”. Borbe oko definisanja značenja i legitimisanja određenih „vrednosti”, „tradicije”, „morala” itd. deo su fenomena poznatijeg kao „kulturni ratovi”.² Radi se o simboličkim (a katkad i fizičkim) sukobima oko nametanja određenog pogleda na svet i njegovog održavanja kao hegemonog.

Povlašćeno mesto u kulturnim ratovima u Srbiji (kao i drugde u svetu) imaju pitanja vezana za homoseksualnost: njena (de)kriminalizacija, (de)patologizacija, religijska i moralna/moralistička osuda ili opravdanje (destigmatizacija), pravna zaštita gejeva i lezbejki od diskriminacije i nasilja, te legalizacija partnerstava i roditeljstva istopolnih parova.³

Protivnici homoseksualnosti svoje „prirodno” okruženje nalaze u tzv. „Prvoj Srbiji”, koja je idealnotipski (samo)označena kao: tradicionalna, konzervativna, autoritarna, kolektivistička, lokalna, nacionalistička, ruralna i primitivna, gde je možda njena najbitnija komponenta usvajanje učenja i verovanja Srpske pravoslavne crkve, te uzimanje učešća u crkvenim obredima koji su vezani za važne životne događaje.

Branioci homoseksualaca, odnosno njima naklonjeni „zastupnici”, deluju sa pozicija tzv. „Druge Srbije”, koja se, ponovo idealnotipski, predstavlja kao: moderna, liberalna, individualistička, globalna i kosmopolitska, građanska, urbana i kulturna. Oštra polarizacija i isključivost koja postoji među dvema Srbijama je naročito uočljiva u konfliktima oko (de)legitimisanja homoseksualnosti u javnom prostoru.⁴

Budući da se, prema brojnim istraživanjima, Srpska pravoslavna crkva rangirala visoko (katkad najviše) na skali poverenja koje su građani imali u

2 *Kulturni rat* je prevod nemačkog termina *Kulturkampf*, kojim je označavan sukob kancelara Ota fon Bizmarka (von Bismarck) i Pape Pija IX (Pio IX), koji je trajao od 1872. do 1878. godine, a bio vođen oko ograničavanja društvenog uticaja Katoličke crkve u Pruskoj. Najzaslužniji za popularizaciju ove sintagme je Džejms Dejvisон Hanter (Hunter) i njegova studija *Culture Wars: The Struggle to Define America* iz 1991. godine.

3 U ovom radu ćemo se uglavnom ograničiti na razmatranje stavova dominantne religijske organizacije u Srbiji prema gejevima i lezbejkama, uz sporadična bavljenja odnosom prema transseksualnim i transrodnim osobama. Razlog za „usputni” tretman ovih grupa leži isključivo u znatno manjem obimu dostupne grade iz koje bi mogao da se iščita odnos Srpske pravoslavne crkve prema njima. Marginalna prisutnost tema koje se tiču trans-ljudi u javnom prostoru nikako ne bi trebalo da sugerise „nebitnost” ili „manju važnost” problema sa kojima se oni hvataju u koštač i prepreka na koje nailaze. U pravoslavnim izvorima nismo naišli na pominjanje biseksualnosti.

4 Više o suprotstavljenim Srbijama videti u: Russell-Omaljev, 2016. Treba naglasiti da između dve Srbije nije postojala „konstitutivna simetrija”: „Prvu Srbiju je, stvarajući samu sebe, stvorila Druga”, i to kao „ne-validnu” ili „manje vrednu” opciju. Zato se javila potreba za „Trećom Srbijom”, odnosno „Trećim Srbijama” – varijantama „Prve” koje mogu sebe da prihvate, kroz pozitivno vrednovanje onoga što „Druga” odbacuje (Spasić i Petrović, 2012:38).

institucije (Janjić, 2020; Valić Nedeljković, Ganzevoort and Sremac, 2017:99–100)⁵, razumno je pretpostaviti da je ona imala i da i danas ima znatan uticaj na oblikovanje javnog mnjenja u Srbiji.⁶

Cilj ovog rada je da se hronološki, počev od 2001. godine, utvrdi dominantan stav koji su zvaničnici Srpske pravoslavne crkve iskazivali prema istopolnoj naklonosti i istopolno naklonjenim osobama, kao i smer i intenzitet promena u određenim dimenzijama odnosa Crkve prema gejevima, lezbejkama i trans osobama. Nekoliko društvenih događaja predstavljalo je prekretnice za (pre) oblikovanje crkvenih stavova, s tim što odmah treba napomenuti da do danas nije došlo do radikalnog zaokreta ili temeljne promene suštinski neblagonaklonog stanovišta pravoslavnih sveštenika i arhijereja prema neheteroseksualnosti.

Kao metod korišćena je kvalitativna analiza sadržaja i argumentacije saopštenja i drugih dokumenata crkvenih tela i zvaničnika, relevantnih medijskih izveštaja, uz konsultovanje već postojećih istraživanja religijskog diskursa o neheteroseksualnosti u Srbiji koja su imala sličan metodološki pristup.

Ovaj rad je teorijski oslonjen na, danas već prilično razvijenu, tradiciju sociološkog izučavanja pravoslavlja,⁷ gde su tematizovani procesi (de)sekularizacije, (re)tradicionalizacije, redefinisanja odnosa države i crkve, globalizacije, te otpora prema, ali i prihvatanja određenih modernizacijskih tokova.

Takođe, učinjen je napor da se pomenute promene crkvenog stava društveno situiraju i protumače uzimajući u obzir značajnije transformacije socio-političkog konteksta. Dinamika promena u sferi politike, ali i u širem društvenom okruženju savremene Srbije od 2015. godine, analizirana je kroz konceptualnu vizuru „zarobljenog društva“ (*captured society*), u kome je crkva dobila posebno mesto i funkciju, što je, između ostalog delom uticalo i na njen odnos prema neheteroseksualnosti.

No, pre toga pružamo kratak uvid u doktrinarni tretman homoseksualnosti u okviru pravoslavnog učenja, uz naglašavanje specifičnostiistočno hrišćanskog pogleda na (homo)seksualnost i kulturno-istorijskih faktora koji su ga oblikovali.

-
- 5 Međutim, treba spomenuti da je prema jednom istraživanju iz 2020. godine Crkva „pala“ na šesto mesto liste institucija u koje građani Srbije imaju najviše poverenja (iza vojske, policije, zdravstvenih ustanova, Predsednika Republike i vatrogasne službe; v. Kosovski centar za bezbednosne studije i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, 2020). Više je razloga za ovaj pad reitinga (zbog ograničenog prostora ovde se njima nećemo baviti), a jedan sigurno leži u insistiranju Srpske pravoslavne crkve na pričešćivanju istom kašičicom u vreme pandemije KOVID-19 što je izazvalo brojna negodovanja i kritike dela javnosti, i dovelo do intenzivnog i krajnje polarizujućeg simboličkog sukoba (v. Jovanović, 2022).
- 6 Nepobitna je snaga dominantnog religijskog diskursa u Srbiji „da oblikuje društveno mišljenje i ponašanje u kontekstu postsocijalističkog srpskog društva u kome preovladava shvatanje da čuvanje verske tradicije predstavlja neophodan uslov kulturnog i/ili nacionalnog identiteta“ (Ivanović i Radulović, 2014:183).
- 7 Kao selektivan izbor bibliografije videti: Blagojević, 2005; 2015; Blagojević and Todorović, 2011; Buss, 2003; Đorđević i Jovanović, 2010; Giordan and Zrinščak, 2020; Leustan, 2017; Makridis, 2014; Merdjanova, 2021; Ramet, 2020; Roudometof, 2017; kao i svesku časopisa *Teme* 34(1)(2010) posvećenu sociologiji pravoslavlja (dostupna na internet adresi: <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme1-2010/teme1-2010.htm>).

2. Pravoslavlje i seksualnost

Kao najbitnije odlike hrišćanske etike seksualnosti pojavljuju se strogi asketizam⁸ i primarno onostrana orijentacija ili izvansvetovnost. Peter Braun pominje tri tendencije karakteristične za rano hrišćanstvo i njegovo davanje novog značenje asketizmu i uzdržavanju: 1) tretiranje seksualnosti kao privilegovanog ideograma onoga u ljudskoj volji što treba da bude pokoren, 2) slavljenje seksualnog odricanja kao privilegovanog znaka ljudske slobode i 3) viđenje tela, zbog njegovih seksualnih delova, kao visoko nabijenu tačku izbora, koje zavređuje divljenje u svom devičanskem, a zahteva izbegavanje u svom seksualno aktivnom stanju (Brown, 1990:481).⁹

Dakle, „hrišćanstvo je telo i seksualnost proglašilo nečim što treba prevazići, nečim sa čime treba ratovati da bi se povratila milost božija” (Jovanović, 2011:719). Veličanje „devstvenosti” i borba protiv seksualnog nagona kao „unutrašnjeg neprijatelja” bili su razumljive posledice posebnog istorijskog perioda (IV i V vek n.e.) u kome hrišćanstvo postaje zvanična religija carstva, te više nema spoljašnjih neprijatelja, odnosno progonitelja. Teški poreski nameti i zaoštrevanja klasnih suprotnosti učinili su asketske doktrine privlačnim masama koje nisu posedovale resurse za ostvarivanje srednjeklasnih aspiracija (v. Jovanović, 2011:719–723). No, budući državnom religijom, od hrišćanstva se tražilo da podstiče pronatalističku politiku, tako da je došlo do specifične napetosti između zahteva za čednošću i za stvaranjem poroda. Na ličnom nivou, ova tenzija neizbežno stvara osećaj nelagode i krivice u vezi sa seksom, a na nivou pravne (zakoni) i moralne regulative („poučni” spisi, propovedi i besede) naglašenu osudu svake neprokreativne seksualne aktivnosti (kakva je, među ostalima, istopolna). Sve navedeno učinilo je religiju „neraskidivo povezanom sa kontrolom seksualnosti” (Trzebiatowska, 2014:128).

Pravoslavni Sloveni su od Vizantije preuzeli već razrađenu kosmologiju i formirane stavove o seksualnosti prema kojima je ona nešto strano hrišćanskom životu, što ometa potencijalno dostizanje savršenstva kroz ovaploćenje smisla čovečjeg bića u sjedinjenju s bogom – „oboženju” ($\theta\acute{e}\omega\sigma\iota\varsigma$).

„Pravoslavni teolozi su (...) zadržali uverenje da telesna priroda ometa čoveka u postizanju spasenja. (...) Trebalo bi da logična posledica ovakvog stava bude otvorena osuda seksualne aktivnosti. I zaista, manihejski jeretici su uglavnom prihvatali ovakav stav – ali pravoslavci nisu. Oni su prihvatali umerenije stanovište: dok je devičanstvo bilo za divljenje, seksualna aktivnost u braku je bila prihvatljiva alternativa, kad je svet već bio grešan.” (Levin, 2006:73)

Jedini prihvatljiv oblik seksualne aktivnosti je odnos bračnih partnera sa izričitom namerom začeća. Sve drugo je bilo označeno kao „neprirodno” ili

-
- 8 „Hrišćani su pozvani na život u seksualnom uzdržavanju, i unutar i izvan braka, preciznije na osnovu priče o svetosti seksualnog života u stvorenom poretku” (Sveštena američka arhiepiskopija, 2020).
 - 9 Braun (2012) se opširnije bavio seksualnim odricanjem u ranom hrišćanstvu u knjizi *Telo i društvo*.

„izopačeno”, što narušava „prirodni red vasione i zajednice”, „preinačuje božiju tvorevinu”, unosi haos u sistem prihvaćenih društvenih odnosa i rodnih uloga. Na tragu određenih struja starogrčke filozofije, u pravoslavlju dolazi do stapanja kategorija „prirodnog” i „moralnog”.

Koncepti „(ne)prirodnog” i „izopačenog” ostaju deo pravoslavnog diskursa polnosti do danas.¹⁰ Tako, na primer, u dokumentu koji je 2000. godine usvojio Sveti Arhijerejski sabor Ruske pravoslavne crkve¹¹, nalazimo upravo pomenute pojmove, uz dodatno osuđivanje „normalizacije” i „propagiranja” homoseksualnosti:

„Pravoslavna Crkva polazi od nepokolebivog uverenja da se bračna zajednica muškarca i žene, koju je Bog ustanovio, ne može uporedjivati sa izopačenim ispoljavanjima seksualnosti. Ona smatra da je homoseksualizam¹² grehovno oštećenje ljudske prirode, a da se prevazilazi duhovnim naporom koji vodi ka isceljenju i čovekovom ličnosnom uzrastanju. (...) Crkva se sa pastirskom odgovornošću odnosi prema ljudima koji imaju homoseksualne sklonosti, ali se istovremeno odlučno suprotstavlja pokušajima da se ta grehovna tendencija predstavi kao ‘norma’, a pogotovu kao predmet ponosa i primer za podražavanje. Upravo zbog toga Crkva osuđuje svako propagiranje homoseksualizma.”

10 Postoje i fukoovska razmatranja, prema kojima se srpski pravoslavni diskurs o istopolnim odnosima značajno promenio nakon sticanja nezavisnosti od Otomanskog carstva u XIX veku. Trenutna „klima ekstremne homofobije” se tu vidi kao rezultat borbe Srbije da potvrdi svoj identitet u Evropi, a ne kao na inherentan deo pravoslavne vere. Drastična promena verovanja i prakse se predstavlja kao prekid u kontinuitetu svetog predanja koje daje autoritet SPC. Jezik koji savremena Srpska pravoslavna crkva koristi u osudi homoseksualnosti, prema ovom viđenju, ima svoje poreklo u taksonomiji medicine i seksologije („scientia sexualis”) XIX veka, a ne u tradiciji koja je postojala u Srbiji pre sticanja slobode od turske vladavine. Nastojeći da se distanciraju od „necivilizovanog” ponašanja, Srbi su počeli da gledaju na homoseksualnost kao na prostituciju, kao na stranu bolest – zarazno zlo iz Zapadne Evrope (v. Jovčić-Sas, 2018).

11 Srpski prevod je 2007. godine objavila izdavačka ustanova Eparhije bačke „Beseda” sa blagoslovom Njegovog Preosveštenstva gospodina dr Irineja pravoslavnog Episkopa novosadskog i bačkog. Troškove štampanja pokrilo je Ministarstvo verâ Srbije. Blagoslov jednog od najuticajnijih arhijereja, koji je uradio i konačnu redakturu teksta, kao i novčana pomoć Ministarstva ukazuju na to da je sadržaj *Osnova socijalne koncepcije Ruske pravoslavne crkve* u potpunom skladu sa stavovima Srpske pravoslavne crkve. Deset godina kasnije, Informativna služba SPC je preuzeila dokument na engleskom „A Christian Understanding of Homosexuality” („Hrišćansko shvatanje homoseksualnosti”; Pravoslavie.ru, 2017) i postavila ga na zvanični sajt SPC bez prevoda ili navedenje autora, uz napomenu da je dokument predstavljen kao „referentni tekst” za pitanja istopolne naklonosti na saboru sveštenstva Ruske pravoslavne zagranične crkve 2016. godine.

12 Autori pravoslavne provenijencije često, umesto „homoseksualnost” koriste pogrešan termin „homoseksualizam” da bi potvrdili svoju pripadnost taboru protivnika istopolne naklonosti. Navedeni termin nije odgovarajući, jer se ne radi o doktrini, pokretu ili umetničkom pravcu, već o jednom varijetu seksualnosti – da je ispravno „homoseksualizam”, govorili bismo o „homoseksualistima”, ne homoseksualcima (v. Jovanović, 2016:61). Sličan „znak raspoznavanja” pravoslavnih i njihovog simboličkog ogradijanja od „drugih” je korišćenje „Hristos”, za imenovanje „Sina Božijeg”, umesto „Hrist” (vladika Atanasije [Jevtić; †2021] je 2002. objavio knjigu na tu temu: *Hristos a ne Hrist*).

(Ruska pravoslavna crkva. Arhijerejski sabor, 2007:165–6; podebljani tekst u originalu)¹³

Današnji stav većine pravoslavnih o pitanjima roda i seksualnosti mogao bi da se okarakteriše kao „konzervativan”. Podaci¹⁴ iz sledećih tabela ilustruju ovu tvrdnju i pokazuju da su pravoslavni vernici iz Srbije po negativnom stavu prema homoseksualnosti umereniji od stanovnika bivših Sovjetskih republika, ali manje liberalni od pravoslavnih vernika iz Grčke ili SAD:¹⁵

Tabela 1. *Procenat pravoslavnih hrišćana koji imaju stav da homoseksualnost treba/ne treba da bude prihvaćena u društvu*

	Treba	Ne treba	Ne znam*
Bivši SSSR			
Jermenija	1%	98%	1%
Gruzija	5%	93%	2%
Moldavija	5%	93%	3%
Rusija	7%	87%	6%
Ukrajina	6%	86%	8%
Kazahstan	8%	85%	7%
Belorusija	9%	84%	7%
Estonija	9%	83%	8%
Letonija	9%	83%	8%
medijana	7%	86%	7%

13 Dalje u tekstu se daje sud o transeksualnosti kao patološkoj pojavi: „Katkada se izopačenost čovekove seksualnosti ispoljava u obliku **bolesnog osećanja pripadnosti suprotnom polu**, a rezultat toga je pokušaj da se promeni pol (**transseksualizam**). Čovekova težnja da se određene pripadnosti onom polu koji mu je Tvorac darovao može da ima samo kobne posledice za dalji razvoj ličnosti. ‘Promena pola’ pomoću hormonskog delovanja i izvođenja hirurškog zahvata u mnogim slučajevima ne dovodi do rešavanja psihičkih problema nego do njihovog zaoštrevanja, te rađa duboku unutrašnju krizu. Crkva ne može da odobri takvu vrstu ‘pobune protiv Tvorca’ i da prizna kao važeću veštački promjenjenu polnu pripadnost. Ako se ‘promena pola’ dogodila pre krštenja, čovek koji je to učinio može da pristupi ovoj svetoj Tajni kao i svaki grešnik, ali ga Crkva krštava kao pripadnika onog pola u kojem je rođen. Nedopustivo je rukopolaganje takvog čoveka u sveštenički čin i njegovo stupanje u crkveni brak. Od transseksualizma treba razlikovati pogrešnu identifikaciju polne pripadnosti u ranom detinjstvu koja je rezultat lekarske greške, proistekle iz patologije razvoja polnih obeležja. U takvom slučaju hirurška korekcija nema karakter promene pola” (166–167; podebljani tekst u originalu).

14 Podaci za bivši SSSR i druge evropske zemlje dobijeni su u istraživanju sprovedenom u 19 zemalja od juna 2015. do jula 2016. godine, dok su podaci za SAD su preuzeti iz istraživanja *Religious Landscape Study 2014*, sprovedenog od 4. juna do 30. septembra 2014. godine (v. Pew Research Center, 2017:52–55).

15 S druge strane, prema istraživačkom izveštaju o LGBT inkluzivnosti crkava u Evropi iz 2020. godine, Srpska pravoslavna crkva je među najinkluzivnijim u grupi pravoslavnih crkava, gde je ispred nje jedino Finska pravoslavna crkva, dok je od ukupno 46 evropskih crkava obuhvaćenih istraživanjem SPC na 26. mestu (v. d'Alo et al, 2021).

* Opcija „Ne znam” takođe uključuje mali deo ispitanika koji su samoinicijativno dali dvosmislen odgovor, kao što je „zavisi od situacije”.

	Treba	Ne treba	Ne znam*
Druge evropske države			
Bosna i Hercegovina	10%	86%	5%
Rumunija	10%	86%	4%
Srbija	19%	76%	4%
Bugarska	34%	59%	7%
Grčka	50%	45%	5%
medijana	19%	76%	5%
SAD	62%	31%	8%

Preuzeto iz: Pew Research Center, 2017:52.

Tabela 2. Procenat pravoslavnih hrišćana koji u potpunosti podržavaju/podržavaju i u potpunosti se protive/protive se omogućavanju legalnog stupanja u brak gejevima i lezbejkama

	U potpunosti podržavaju/podržavaju	U potpunosti se protive/protive se	Ne znaju
Bivši SSSR			
Jermenija	3%	96%	1%
Gruzija	3%	95%	2%
Moldavija	5%	93%	2%
Kazahstan	6%	91%	3%
Rusija	5%	91%	5%
Estonija	8%	89%	3%
Letonija	9%	86%	5%
Ukrajina	9%	84%	7%
Belorusija	16%	81%	3%
medijana	6%	91%	3%
Druge evropske države			
Bosna i Hercegovina	8%	88%	4%
Srbija	11%	85%	4%
Bugarska	19%	78%	3%
Rumunija	27%	72%	1%
Grčka	25%	72%	4%
medijana	19%	78%	4%
SAD	54%	41%	5%

Preuzeto iz: Pew Research Center, 2017:53.

* Opcija „Ne znam” takođe uključuje mali deo ispitanika koji su samoinicijativno dali dvosmisljen odgovor, kao što je „zavisi od situacije”.

Tabela 3

Procenat pravoslavnih hrišćana koji tvrde da je homoseksualno ponašanje nemoralno

Bivši SSSR	
Jermenija	98%
Moldavija	91%
Ukrajina	82%
Gruzija	91%
Rusija	86%
Estonija	79%
Belorusija	85%
Kazahstan	85%
Letonija	77%
<i>medijana</i>	85%
Druge evropske države	
Rumunija	82%
Bosna i Hercegovina	81%
Srbija	71%
Bugarska	55%
Grčka	52%
<i>medijana</i>	71%
Etiopija*	95%

Preuzeto iz: Pew Research Center, 2017:55.

Uz neke izuzetke, pravoslavne crkve po pitanju rodnosti i seksualnosti prihvataju shvatnja koja su bila definisana pre modernog doba (Gallaher and Tucker, 2019:51–52). To je razumljivo, ako se uzme u obzir da pravoslavni Istok nije „doživeo“ reformaciju, naučnu revoluciju, Francusku revoluciju, niti prosvjetiteljstvo. Ovi događaji su presudno uticali na razvoj zapadnih društava, a u (jugo)istočnoj Evropi bili značajni kao mahom spoljna dešavanja čiji je odjek imao ograničeni uticaj (Makridis, 2014:185). Tako osuda istopolne naklonosti u pravoslavlju ima malo veze sa kritičkim hvatanjem u koštac sa učenjima svetih otaca, kao i razlikovanjem duhovno-teoloških doprinosa od onoga što je u njihovim spisima rezultat uticaja socio-kulturnog miljea u kome su stvarali. Takođe, u bavljenju neheteroseksualnošću, kod istočnih hrišćana na delu je implicitno ili eksplicitno odbacivanje ili svesno nepoznavanje naučnih podataka i nekritičko usvajanje mnogih stereotipa, te umesto konstruktivnog i na činjenicama i znanju zasnovanog stava, pravoslavlje karakteriše jedna vrsta moralne panike (Kalaitzidis, 2019:60; 66).¹⁶

* Podaci za Etiopiju su preuzeti iz istraživanja sprovedenog od decembra 2008. do aprila 2009. godine.

16 Tekst Pantelisa Kalaicidisa, na koji ovde referišemo, je jedini u zborniku *Pravoslavno hrišćanstvo i moderna nauka: tenzije, nejasnoće, potencijal* na čijem početku stoji napomena

Uopšteno govoreći, za razliku od stavova koji preovladavaju na (post) modernom sekularnom Zapadu, pravoslavne crkve se slažu u sledećem:

„rodni identitet je biološki određen u skladu sa polom; rod treba da bude izražen u skladu sa (pravoslavnim) kulturnim normama; određene aktivnosti u crkvenom životu su rodno ograničene; brak je prirodna i celoživotna zajednica jednog muškarca i jedne žene; brakovi mogu propasti kao rezultat greha i ponovni brak može biti dozvoljen; seks je dozvoljen samo u braku; seksualni činovi generalno treba da imaju prokreativni potencijal (mišljenja o ovome se donekle razlikuju); seksualnu aktivnost generalno treba asketski regulisati, čak i u braku; iskušenje seksualnog greha pogađa sve i svi mu se moraju odupreti; ‘prirodna’ sklonost ka zabranjenim seksualnim radnjama nije dozvoljena.” (Tucker and Gallaher, 2020:11; širu elaboraciju videti u: Gallaher and Tucker, 2019:75–128)

Praktično, ova shvatanja podstiču sumnju u autentičnost homoseksualne samoidentifikacije, koja se ili smatra grešnom ili potpuno poriče: istopolni seks je apsolutno nedozvoljen, a „platonske“ romantične veze osoba istog pola se obeshrabruju ili zabranjuju,¹⁷ na brak se gleda isključivo kao na zajednicu muškarca i žene,¹⁸ ne priznaje se istopolno građansko partnerstvo, a na iole tolerantniji stav prema homoseksualnosti kao na „ideologiju koja obesmišljava brak“ (v. Larše, 2018). Ovakvi stavovi stimulišu neprijateljstvo verujućih prema „autovanim“ gejevima i lezbejkama koji se stigmatizuju i doživljavaju „socijalno zatvaranje“ (*social closure*) – onemogućavanje pristupa nekim društvenim resursima i rukovodećim pozicijama.¹⁹ Žigosanje, pak, otvara prostor za nasilje nad ljudima koji ne kriju svoju istopolnu orijentaciju, što je u Srbiji, na žalost, bilo redovno viđano pri pokušajima i uspešno organizovanim „Paradama ponosa“.

da su „ideje izražene u njemu isključiva odgovornost autora“. Podnaslov rada („Od polemike protiv prosvetiteljstva do debate o homoseksualnosti“), kao i deo njegove sadržine, verovatno su kod priredivača zbornika izazvali potrebu da se ograde od „osetljive“ teme.

17 Mada ima ukazivanja na nedoslednosti ovog shvatanja: „Koliko god paradoksalno izgledalo, imati ljubavne želje prema osobama istog pola nije za osudu; naprotiv, za osudu su isključivo seksualne misli i telesne želje prema drugim osobama, pa i prema heteroseksualnim osobama. (...) Još uvek je diskutabilno u kojoj meri se velikom broju ljudi može nametnuti uzdržanje, sve dok ono predstavlja lični dar Božiji“ (Toroczkai, 2016:408; 409). Nametanje seksualne apstinencije homoseksualcima kao „kvazi prinudnog monaškog života, ali bez monaškog priviza“ problematizuju i drugi pravoslavni autori (Kalaitzidis, 2019:66).

18 „Pravoslavna Crkva smatra neraskidivo jedinstvo muškarca i žene u uzajamnoj ljubavi ‘Tajnom velikom’ koja nas upućuje na odnos Hrista i Crkve (...), a porodicu, koja proizilazi iz braka i predstavlja jedino jemstvo za rađanje i vaspitanje dece, smatra ‘malom Crkvom’ (...) i pruža joj odgovarajuću pastirsку podršku“ (Sveti i Veliki Sabor Pravoslavne Crkve, 2016).

19 „Ne uskraćujući nikome pravo na život, poštovanje ličnog dostojanstva i učešća u društvenim poslovima, Crkva ipak smatra da licima koja propagiraju homoseksualni način života ne treba dopustiti da rade kao učitelji u školi, kao vaspitači, ili u drugim poslovima sa decom i omladinom, niti da zauzimaju komandne položaje u vojsci ili u kazneno-popravnim ustanovama“ (Ruska pravoslavna crkva. Arhijerejski sabor, 2007:166).

3. Parade, zakon protiv diskriminacije, izložba i crkva

Pre 2001. godine Srpska pravoslavna crkva se nije bavila pitanjem istopolne naklonosti. „Politika čutanja” je prekinuta kad su se neki od njenih vernih osetili „isprovociranim”. Prve neformalne²⁰ i nasilne reakcije su došle od ostrašćenih sveštenika, pripadnika klero-nacionalističkih udruženja²¹ i navijača/huligana 30. juna 2001. godine u Beogradu:

„među protivnicima prve najavljenе gej-parade bili su i ‘studenti Bogoslovskog fakulteta i ostala pravoslavna omladina’ na plakatima kojima je centar grada bio oblepljen stajalo je: ‘Pravoslavni na okup za duhovno zdravu Srbiju. Sprećimo antihrišćanski homoseksualni nemoral i perverznačku orgiju’, a protojerej Žarko Gavrilović ‘je koordinisao akcije svojih članova (Svetosavske stranke – M. J.) i davao izjave novinarima (...) ‘treba sprečiti sataniste, ovo su perverzne orgije’” (Jovanović, 2016:91)²²

Srpska pravoslavna crkva je u svojim zvaničnim saopštenjima pozivala na uzdržavanje od nasilja protiv učesnika „Parada ponosa” i javno osuđivala svako nasilničko ponašanje usmereno protiv njih, dok je retorika nekih crkvenih velikodostojnjika i sveštenika bila, po nedostatku umerenosti u sprezi sa moralističkim žarom, veoma slična upravo navedenim „sloganima” iz 2001. godine. Tako je Crkva davala legitimitet ekstremnoj homofobiji (Pavasović

20 „Prema srpskoj pravoslavnoj doktrini samo Sinod kao celina može da daje javna saopštenja koja predstavljaju Crkvu. (...) Percepcija stanovišta Crkve u javnosti se, međutim, u mnogome razlikuje od zvaničnog stava, i oblikovana je mnogim drugim izjavama koje su tokom godina davali njeni pojedini predstavnici, a koje Crkva nikada nije osporila” (Igrutinović, Sremac and van den Berg, 2015:208).

21 Iako nisu formalno bile pod okriljem Srpske pravoslavne crkve, (ekstremno) desničarske organizacije (*Otačastveni pokret Obraz, SNP 1389, SNP Naši, Srbska Akcija* i *Dveri* – ova poslednja pre nego što se pretvorila u političku stranku) oslanjale su se na Crkvu (Navratil, 2021:129) i dobijale podršku od nekih struktura unutar nje. Zajedno sa Srpskom pravoslavnom crkvom, desničarskim populističkim političarima i nekim medijima, ove ultranacionalističke grupe su, pored homofobičnog, glavni zastupnici antizapadnjačkog diskursa u Srbiji (Navratil, 2021:126).

22 Pomenuti protojerej Žarko Gavrilović (†2016) autor je brošure: *Stampo satanista: usamljeni otpor u Crkvi i Državi perverzijama homoseksualstva i incesta* (2010) i jedan od srpskih „moralnih krstaša” i „revnospitnih” boraca protiv „homoseksualizma”. Pored njega, tu su i: Ratibor Đurđević (†2011) pisac publikacije: *Pederska brigada: i perverzijaci mrze Hrista* (1997), Branimir Nešić, urednik zbornika: *Globalno zagejavanje: totalitarna ideologija homoseksualizma* (2012) i Vladimir Dimitrijević, autor brojnih pamfleta, među kojima je: *Homointerna i gejstapo: ogledi o političkom homoseksualizmu* (2015). Udruženje *Da se zna!* je najpre podnelo pritužbu Povereniku za zaštitu ravnopravnosti zbog diskriminacije na osnovu seksualne orientacije, nakon toga i tužbu Višem судu u Beogradu, protiv ovog „pravoslavnog publiciste”. Zanimljivo je da se Dimitrijević pri odbrani negativnih stereotipa o istopolnim odnosima koje je izneo u svojim tekstovima pozivao na osuđujuće stavove Crkve, te da je smatrao da tužba podneta protiv njega predstavlja ugrožavanje njegovog prava na slobodu veroispovesti, slobodu misli i javnog izražavanja, a takođe je istakao da je formulaciju „bolest i nemoralnost” upotrebio u kontekstu svojih verskih shvatanja, a ne u cilju vredanja na osnovu seksualne orijentacije (v. Kovačević i Planojević, 2021:91–110).

Trošt and Slootmaeckers, 2015:165), a njeno silovito neprijateljstvo prema „homoseksualizmu” je u medijima na indirektan način obezbeđivalo legitimaciju nasilju usmerenom protiv gejeva i lezbejki (Igrutinović, Sremac and van den Berg, 2015:205). Budući da je većina stanovništva (64%) 2010. godine podržavala Crkvenu osudu homoseksualnosti, „religijske zabrane usmerene protiv LGBT prava (mogle su da se – M. J.) smatraju legitimnim izvorom javne politike” (Mikuš, 2015:23).

Ovde se nećemo detaljnije baviti istorijatom „Gej prajda”/”Parada ponosa”/”Povorki ponosa” u Srbiji,²³ već ćemo pokušati da izložimo glavne karakteristike crkvenog diskursa o homoseksualnosti koji je uglavnom bio vezivan za te manifestacije u poslednjih 20 godina.

Dakle, pre izlaska homoseksualaca u javnost – prvog pokušaja organizovanja „Parade ponosa” u Srbiji – u crkvenim krugovima je vladala apsolutna tišina kada je u pitanju istopolna naklonost. Čutanje je postepeno ustupilo mesto snažnoj moralističkoj osudi, anatemisanju i agresivnoj patologizaciji, koja je dostigla vrhunac 2010. godine, kada je u glavnom gradu Srbije održan prvi uspešan „Prajd”. Mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije (†2020) je (neodržanu) „Povorku ponosa” 2009. nazvao „povorkom Sodome i Gomore” i „povorkom srama” (Amfilohije, 2009), a prvu uspešno održanu iz 2010. godine „paradom srama i stida”, uz početni komentar da se „nikad nešto strašnije se nije dogodilo u Beogradu”. Fraze koje je koristio ukazuju na pomenutu moralističku osudu: „skrnavljenje i zloupotreba same ljudske prirode i njenih bogodanih sila”, „nasilje nad moralnim poretkom stvari”, „svjesni ili nesvjesni poriv čovjekov za samouništenjem”, zagadivanje grada Beograda „tim smradom”, „ta kuga, ta pošast sodomska” koja „skrnavi svetinju grada prestonoga kao što je oskrnavila i mnoge druge evropske gradove”. Drugi istaknuti vernici su „Gej paradu” videli kao „objavu rata” ili čak „genocid”, homoseksualnost kao „tešku bolest ljudske ličnosti”, a homoseksualca kao „gada pred Bogom” (svi navodi iz: Jovanović, 2011:705–707).

Valja pomenuti da je, pored osuđivačkog, u javnom nastupu nekih predstavnika Crkve bio prisutan i ambivalentan stav prema gejevima i lezbejkama („našoj braći i sestrama”), izražen kroz maksimu: „mrzimo greh, volimo grešnika” (Jovanović, 2011:708–709), te da je najveći deo Saopštenja Svetog Arhijerejskog Sinoda povodom najave „Parade” 2010. godine činio poziv na uzdržavanje od nasilja kao apsolutno nedopustivoj praksi koja je suprotna svemu hrišćanskom (Irinej, 2010).²⁴ Ali, osuda pravoslavnih zvaničnika je ostala

23 Za informativan pregled videti: Društvo ponosa, 2021. Za istorijat „Parada ponosa” od 2001. do 2018. godine, grafički prikazan kroz četiri faze: 1) od nasilja do zabrane, 2) od „državnog prajda” do pretnje po javnu bezbednost, 3) parada kao homonacionalistički potez i 4) parada bez incidenata, alternativni prajd i parade/nedelje ponosa van Beograda (gde bi poslednja faza mogla da bude nazvana i: „normalizacija prajda”), videti: Jovanović, 2020:146.

24 Dan nakon održanog prajda (11. oktobra 2010), Mitropolit Amfilohije je, u besedi održanoj u hramu prepodobnog Haritona Ispovjednika u selu Klinci na Luštići, učesnike parade proglašio inicijatorima nasilja koje se desilo prethodnog dana u Beogradu: „Jedno nasilje, nasilje tih obezoženih nastranih ljudi, ono je izazvalo drugo nasilje. Pa se pitaju ko je sad kriv, pa nazivaju tu djecu huliganima” (Jovanović, 2011:706).

nedvosmislena: „homoseksualnost je greh”, (duševna) „bolest”, „poremećaj”, „nešto neprirodno”, „svetogrdno”, „pogubno”. Istopolna naklonost se poredila sa narkomanijom i smatrala se za *prelest* – duhovnu zabludu ili obmanu, gubitak duhovnih orientira.

Glas Srpske pravoslavne crkve, kao i ostalih 6 „tradicionalnih” verskih zajednica i Srbiji, čuo se i godinu dana ranije – tokom javne rasprave o donošenju Zakona o zabrani diskriminacije 2009. Crkva je tada posegnula za ljudskim pravima – što je jako zanimljiv potez, pošto su „ljudska prava i demokratske slobode” nešto što se (obično) povezuje sa pristupanjem Evropskoj uniji i zapadno-liberalnim diskursom. Postavljanjem ljudskih prava i sloboda kao centralnih koncepata načinjen je korak od (čisto) religijsko-duhovno-teološke argumentacije ka pravno-političko-sekularnoj.

Episkop bački Irinej je marta te godine, povodom spornih odredaba „Predloga zakona o zabrani diskriminacije” u vezi sa pravom na slobodu javnog izražavanja seksualne orientacije reagovao u više navrata,²⁵ tvrdeći da bi navedeno pravo, pored vređanja morala i verskih uverenja, ugrozilo druga, Ustavom i zakonima garantovana, prava.

„Pozivanje vladike Irineja na prava zagarantovana različitim pravnim aktima može izgledati pomalo čudno ako se podsetimo jednog od osnovnih pravnih načela: jednakosti pred zakonom. (...) (P)rema stavu 2. člana 18. (Zakona) verski poglavari (se) stavljuju iznad zakonskih odredbi i stoga ne mogu biti zakonski sankcionisani za diskriminaciju.” (Jovanović, 2013:91)²⁶

Sporni „Predlog zakona” je, nakon javne rasprave, pošto je dobio podršku u Vladi, ministarstvima i skupštinskim odborima, povučen iz regularne procedure na zahtev Srpske Pravoslavne Crkve, koji su podržale ostale „tradicionalne” verske zajednice u Srbiji, i to samo nekoliko sati pre zakazane rasprave u Narodnoj skupštini.²⁷

25 „Pravo na javno izražavanje neke lične sklonosti, koja ne spada ni u domen misli i ideja ni u domen kulture, nije sredstvo borbe protiv diskriminacije. Vršenje takvog prava, dakle javno izražavanje bilo koje seksualne orientacije, vređa pravo građana na privatnost i porodični život, a vređa i njihova verska uverenja, kao i neprikosnovenost dostojanstva ličnosti.” (Irinej, 2009c); „Neprihvatljivo je uvođenje na mala vrata, mimo neposredne pažnje javnosti i zakonodavnog tela, takvih prava, kojima se vredaju javni moral, verska uverenja, osnovne društvene vrednosti, kao i međunarodnim aktima, Ustavom i zakonima Srbije garantovano pravo na dostojanstvo ličnosti i na poštovanje privatnog i porodičnog života” (Irinej, 2009a; 2009b).

26 Do faktičkog postavljanja sveštenika Srpske pravoslavne crkve i njenih vernika iznad zakona došlo je 2020. godine kada je policija izbegla da deluje nakon očiglednog kršenja antiepidemioloških mera tokom vršenja pričešća u vreme vanrednog stanja, a državna tužiteljka zabranila tužilaštvu da pokreće postupke protiv vladika Srpske pravoslavne crkve koji nisu poštivali mere i doprineli širenju koronavirusa (v. Jovanović, 2022).

27 „Nisu svi ministri bili saglasni sa ovom praksom, a tada nadležni ministar, Rasim Ljajić, izjavio je: ‘Neka nam se kaže da ubuduće zakon šaljemo crkvama, a onda da ide u proceduru. U protivnom može nam se desiti da usvajanje svakog zakona prate ovakve afere.’ Prema njegovom mišljenju, ovdje se radilo o opasnom derrogiranju demokratskih institucija i mijenjanju pravila” (Gavrić i Čaušević, 2020:101).

„Time je izvršen ozbiljan napad na ustavni poredak Srbije, a crkve su svoj zahtev pravdale homofobičnim stavovima. (...) Ipak, pod značajnim pritiskom medija, kao i domaćih i međunarodnih organizacija predlog zakona, uz manje izmene, vraćen je na dnevni red Skupštine Srbije i usvojen 26. marta 2009. godine.” (Milićević et al., 2010:70).

Tri godine kasnije, glas Patrijarha bio je glasan kada je od tadašnjeg Premijera tražio da zabrani izložbu fotografija jedne švedske umetnice, kao i najavljenu „Paradu” u Beogradu:

„Nisam prepostavlja da će i ove godine biti primoran da Vam se u ime Srpske Pravoslavne Crkve, njenih vernika koji predstavljaju dominantnu većinu Republike Srbije, kao i u ime brojnih članova drugih religija, obratim sa molbom i zahtevom, da autoritetom Predsednika Vlade, onemogućite skandaloznu izložbu fotografija švedske umetnice Elizabete Olson Valin. Ovu dubokovređajuću izložbu propagiraju homoseksualci, organizatori gej-parade, planiranu za 3. oktobar ove godine. Na isti način, molimo i zahtevamo da se onemogući i održavanje nagoveštene tragično-komično nazvane ‘parade ponosa’, a čije je pravo ime ‘parada srama’, koja baca tešku moralnu senku na naš Grad, našu vekovnu hrišćansku kulturu i na dostojanstvo naše porodice, kao osnovne ćelije ljudskog roda.” (Irinej, 2012)

Na 12 fotografija izložbe *Ecce Homo* su bile rekontekstualizovane poznate novozavetne scene na kojima je Isus prikazan među homoseksualcima, trans osobama, fetišistima i HIV pozitivnima. Namera autorke, kao vernice i lezbejke, bila je da dovede u pitanje „rat protiv LGBT populacije” koji se vodi u ime Hrista, koji je, pak, prihvatao i pomagao odbačene i prezrene.

Tadašnji premijer, Ivica Dačić, je podržao Patrijarha i čak izrazio zaprepašćenje što vredanje osećanja dominantne verske grupacije nije krivično delo, pošto je, prema njegovom tumačenju pomenuta izložba bila „provokacija” na kojoj je „Isus Hrist izvrgnut ruglu” (RTV, 2012b). Izložba je bila otvorena svega dva sata²⁸, a održavanje „Parade” je zabranjeno. Dačićeva reakcija je bila iznuđena, kako Patrijarhovim pismom, tako i prethodnom optužbom Vladana Glišića iz pokreta *Dveri* po kojoj „u Socijalističkoj partiji Srbije postoji jak gej lobi” (Radio Slobodna Evropa, 2012).²⁹

Nekoliko momenata je u opisanoj situaciji ilustrativno za stav Srpske pravoslavne crkve prema istopolnoj naklonosti: ona je ovde napravila još jedan korak ka svetovnom delovanju – Patrijarh je direktno od izvršne vlasti zatražio zabranjivanje održavanja „Parade” i izložbe koju je video kao problematičnu. Time je ozbiljno doveo u pitanje ustavno garantovanu sekularnost države, kao i

28 Srbija je, inače, bila jedina istočnoevropska zemlja u kojoj je izložba održana.

29 Sredinom septembra iste godine, Dačić je dao izjavu: „Da li je moguće da je to i dalje glavna tema, da se i dalje bavimo gej paradom kao glavnim problemom, kao ulaznicom u EU, što je smešno (...) Izem ti takvu uniju u koju je gej parada ulaznica (...) Ne pitaju se u ovoj zemlji ni ‘Dveri’, ni ‘Obraz’, pita se država. Malo su se zaneli. U ovoj državi mora da postoji red i zakon ili država neće postojati” (RTV, 2012a).

neka od osnovnih ljudskih prava (na samoodređenje, javno iznošenje mišljenja, slobodu kretanja i okupljanja), i to sve na jedan netolerantan i žigošući način, koji bi trebalo da je stran hrišćanskoj poruci ljubavi, mira i prihvatanja (v. Valić-Nedeljković et al., 2017:92).

Simbolički sukob vođen oko održavanja izložbe *Ecce Homo* još jedna je od epizoda u kulturnom ratu „Prve” i „Druge Srbije”. Borba je vođena oko „prava” „Druge Srbije” da „prisvoji” veru i Hrista, koje „Prva Srbija” drži za svoj neprikosnoveni i najvređniji (simbolički) posed – otud je prikazivanje Isusa zajedno sa „bolesnicima”/„perverznicima” viđeno kao provokacija i „teži greh od otvorenog ateizma ili napada na religiju kao takvu” (Igrutinović and van den Berg, 2020:274). Kod Crkve je bila vidljiva potreba da se podigne jasna simbolička granica od „drugih” (neheteroseksualaca) kroz njihovo posramljivanje i omalovažavanje (upotrebljavanje fraze „parada srama” i epiteta „tragično-komično”) i optuživanje za svetogrde, skandal, vredanje javnog morala i verskih osećanja. S druge strane, slogan „Parade” 2012. godine („Ljubav, vera, nada”) kao i izložba jasno ukazuju na nameru organizatora da dovedu u pitanje i podriju dominantni heteronacionalistički diskurs. Isključujući neheteroseksualce kao autsajdere, društvo ih zapravo konstruiše kao „konstitutivno spoljašnje” i/ili „spoljnje neprijatelje” i preko njih etno-religijska zajednica izgrađuje identitet³⁰ (van den Berg et al., 2014:124) i potvrđuje autoritet onih koji su povukli oštре simboličke granice:

„Ecce Homo je poslužila je kao odličan izgovor da se parada ponosa zabrani — i time privuče većina glasača koji joj se protive — da se reaffirmiše heteronormativno ‘mi’ nacije, da se ponovo potvrdi autoritet države i da se podstakne dodatni strah, sve to dok se Isus predstavlja kao ‘loš policajac’ (bad cop) u toj situaciji. Ovo divno ilustruje izbor naslova vesti o zabrani Prajda u *Večernjim novostima*: ‘Isus zabranio Paradu’.” (Igrutinović and van den Berg, 2020:278)

Dve godine kasnije, reakcija Crkve na najavu „Parade” sadrži potpuno sekularne argumente. Dalji pomak u pravcu svetovnog može da se čita kao politički pragmatičan potez apelovanja na zdrav razum i ono „opštepoznato”, pošto u široj javnosti ne postoji potrebno religijsko znanje (Igrutinović et al., 2015:219).³¹ Patrijarh se u svom saopštenju vrlo vešto osloonio na „tvrde”

30 O mogućnostima i problemima izgradnje i održavanja identiteta religioznih LGBT osoba u Srbiji videti: Ivanović i Radulović, 2014; Jovanović, 2008; 2010; 2014; 2016.

31 Četiri meseca ranije, kada je Srbija bila pogodena katastrofalnim poplavama, Patrijarh je na „prvom molebanu za prestanak kiše” izjavio da: „Ovo nije kazna Božija već opomena da se sklonimo sa puta poroka, zlobe i bezakonja” i dodao da se ovih dana u Beogradu spremaju skup („Nedelja ponosa”) koji predstavlja veliko bezakonje i mrski porok, „kojim se ponose i ističu svoje dostojanstvo i demokratiju, a sve protiv Boga i zakona življenja”. Tri dana nakon patrijarhove izjave, mitropolit Amfilohije je elementarne nepogode u Srbiji tumačio kao božiju opomenu zbog pobede transvestita na takmičenju za pesmu Evrovizije, i naglasio da su poplave koje su pogodile Srbiju zapravo znak da „Gospod voli baš nas” i da nas iskušava kako bismo se vratili na pravi put: „Pazite šta se događa u ovom trenutku u Evropi. Ko dobija prvenstvo? To je ta nesrećnica, taj nesrećnik, ne znam ni kako se zove, koji se afirmiše kao Isus. Time se propagira razaranje ljudske prirode, ljudskoga bića i to se postavlja na pijedestal, na uzor

ekonomski argumente („pravljenja neosnovanih materijalnih troškova”) u trenutku kada je glavna tema u javnosti bilo sprovođenje mere štednje u javnom sektoru:

„Da li zbog suštinskiapsurdnogparadiranja, država treba da u ovom nemaštini troši milione na obezbeđenje šačice svojih sugrađana i njihovih gostiju za ‘paradu’ od nekoliko stotina metara u centru Beograda? Ministarstvo unutrašnjih poslova mora da dovede iz svih krajeva Srbije na hiljade policajaca, da im obezbedi boravak u gradu Beogradu, dnevnice, obroke, uz realne mogućnosti njihovih povreda pa i životne ugroženosti. (...) imate pravo da paradirate, ali samo o svom trošku i trošku svojih nalogodavaca, ma kako se oni zvali, kako za paradu tako i za obezbeđenje, no ne o trošku Srbije: bombardovane, razorene, moralno i ekonomski osakaćene, osiromašene, poplavljene, na stub srama prikovane...” (Irinej 2014)

Veče pred „Prajd šetnju”, održanu 28. septembra 2014, pokret *Dveri* je održao protest protiv „Parade”, gde su u prvim redovima stajali sveštenici, koji su pevali crkvene pesme. Odmah po završenoj „Paradi ponosa”, iz hrama Svetog Save krenula je litija ulicama kojima su prošli učesnici „Parade” i ritualno „očistila” Beograd. Kađenje i posipanje svetom vodicom ulica kojima su prošli učesnici gej i trans parade desilo se i 2015. godine, ali ovog puta organizovano od strane antiekumenističke grupacije iz crkve uz podršku malog broja sveštenika. Narednih godina bilo je sličnih okupljanja antiekumenista, antiglobalista i antivaksera, ali sa sve manjim brojem učesnika, na kojima je incidente izazivao jedan raščinjeni monah. Zvaničnika Srpske pravoslavne crkve nije bilo, niti se ona oglašavala povodom „Parada” i drugih LGBT manifestacija.

Kao što je već bilo pomenuto, diskurs verske osude homoseksualnosti gotovo je redovno prožet naglašenim antizapadnjaštvom i omalovažavanjem liberalnih vrednosti i demokratskih praksi, koje su označene, odnosno žigosane kao „evropske” i „koje nisu u skladu sa tradicijom srpskog naroda”. Neprijateljski odnos prema Zapadu, međutim, nije karakterističan samo za Srbiju, već je prisutan u svim pravoslavnim crkvama (v. Makridis, 2014:127–163). Crkva predstavlja glavni stožer i izvor suprotstavljenosti evropskom sekularnom i liberalnom projektu koji „nameću” Evropska unija i „devijantni Zapad”, koji se etiketira kao „dekadentan, iskvaren, feminiziran i sekularan” nasuprot hrišćanskom „Istoku” koji „podržava ‘tradicionalne’ ili ‘porodične’ vrednosti, kao i hipermaskulinitet i mušku odvažnost” (Kalitzidis, 2019:66).

Crkveni zvaničnici sa najvišeg nivoa su u Srbiji, kroz ekstremistički intonirane izjave, sa lakoćom manipulisali osećanjima javnosti o homoseksualnosti tako što su je povezivali sa anti-EU diskursom, upotreboviši kao adute osećanje nezadovoljstva javnosti aktuelnom političkom i ekonomskom situacijom i nestavljanje zbog beskrajnih zahteva koje Evropska unija isporučuje kao uslove za pristupanje (Pavasović Trošt and Slootmaeckers, 2015:173) i

novim pokolenjima i generacijama”. Premijer Srbije je među prvima reagovao na pomenute izjave zamolivši „sveštenu lici da ne dolivaju ulje na vatru” (v. Jovanović, 2016:90–91).

označili homoseksualnost kao pretnju „tradicionalnim i duhovnim vrednostima nacionalnog i verskog identiteta” koja dolazi sa Zapada (Valić-Nedeljković et al., 2017:88).

„Protiv liberalnog i globalizirajućeg narativa Prajda, nacionalisti su istakli centralnu ulogu pravoslavnog hrišćanstva i Srpske pravoslavne crkve u upravljanju društвom. Oni su kvaziklerikalnim diskursom opisali Prajd kao ‘grešan’, ‘sraman’ i ‘satanski’ napad na pravoslavne vrednosti ‘velike većine’ Srba i negaciju volje Crkve. Sama Crkva je podsticala takve prizive.” (Mikuš, 2015:23)

Mitropolit Amfilohije je u održavanju parade 2010, okom proroka apokalipse i možda nesvesno priželjkujući, video jasnu najavu kraja („predznak propasti“) zapadne (evropske i američke) civilizacije.

4. Taktička evropeizacija i zarobljeno društvo

O Srbiji može da se govori kao o „zarobljenom društvu“ (*captured society*), fenomenu koji obuhvata

„zarobljavanje aktera civilnog društva (građana, sindikata, nevladinih organizacija, verskih institucija) i ekonomskih aktera (privatnih kompanija i privatnih medija) u mrežu korumpiranih razmena u cilju reprodukcije vladavine političkih oligarhija i fabrikovanja legitimite njihove vladavine.“ (Cvetičanin, Bliznakovski and Krstić, 2022)

Politička oligarhija na specifičan način klijentelistički zarobljava crkvu. Preko mehanizama državne moći, koje drži u svojim rukama, ona materijalno podmićuje crkvu – restitucijom njene konfiskovane imovine, oslobođanjem od plaćanja poreza i pozamašnim donacijama. Crkva pristaje na „igru“ i uzvraća simboličkom podrškom, davanjem legitimite postojеćoj vlasti.³² No, koliko ova situacija govori u prilog tezi o zarobljenosti Crkve, toliko je i indikator moći i značaja koji ona ima za političku oligarhiju – da je Srpska pravoslavna crkva nebitna, ne bi ni bila uključena u partnersku transakciju.

Crkvene osude „Parade ponosa“ izostaju nakon 2015. godine. Ova pojava prati dinamiku državnog prisvajanja „Prajda“, koji se koristi kao deo „taktičke evropeizacije“ – procesa kroz koji političari manifestuju svoju navodnu privrženost principima Evropske unije, bez istinske posvećenosti njihovoј

³² Potreba za dobijanjem legitimite je bila evidentna kada je predsednik Aleksandar Vučić maja 2022. godine ugostio na ručku u Klubu poslanika u Beogradu patrijarha Porfirija i episkope učesnike Sabora Srpske pravoslavne crkve (Tomić, 2022). „[K]ao najvažniji deo sa tog ručka narodu (je) saopšteno to da je predsednik Srbije crkvene velikodoslednike pitao za mišljenje i savet, a u vezi sa ratom u Ukrajini i pitanjem uvođenja sankcija Rusiji“, i to u trenutku kada 80% birača u Srbiji ima negativan stav po tom pitanju (Kulačin, 2022). Uz sve ovo, treba pomenuti i brojno ordenje (simbolički kapital) koje su, u raznim prigodama, međusobno uručili zvaničnici države i Crkve. Najveću pažnju javnosti je privuklo uručivanje ordena Svetog Save, najvišeg crkvenog priznanja, Aleksandru Vučiću iz ruku patrijarha Irineja (Tasić, 2019).

primeni (Jovanović, 2020:150). Crkva ne da se samo uzdržala od negativnih reakcija na LGBT manifestaciju da ne bi ometala Vladino demonstriranje evropejstva³³ i time rizikovala pogoršanje odnosa sa svetovnom vlašću, već je i zdušno podržala izbor otvorene lezbejke za Premijerku:

„Episkop zagrebačko-ljubljanski Porfirije (Perić), koji je u Skupštinu Srbije došao zajedno sa patrijarhom srpskim Irinejom, prišao je ministraci Brnabić čim ju je ugledao u masi, ljubazno se pozdravio sa njom, a onda joj preneo poruku SPC. Vladika Porfirije, koji je sada i član Sinoda SPC (...), prišao je ministarki, uhvatio je za obe ruke i doslovno joj rekao: ‘Evo i uživo da vam kažem, imate moju i punu podršku Crkve da budete premijer, o vama mislimo sve najbolje. Niko se tome ne protivi, zaista. Molim vas, nemojte da verujete svakojakim glasinama.’” (Đondović, 2017)

Godinu dana nakon javno iskazane podrške Premijerki lezbejki Crkva je podnela molbu Vladi za finansijsku pomoć (Jovanović and Krstić, 2020:39), koja će tokom narednih godina dostići ukupnu cifru od nekoliko desetina miliona evra.

Saopštenja zvaničnika Crkve i Sinoda o Nacrtu zakona o istopolnim zajednicama, tokom marta i aprila 2021. godine, svojim smirenim i diplomatskih tonom sjajno ilustruju čvrstu simbiozu države i crkve.³⁴ Tako Pofirije u njegovom prvom televizijskom gostovanju, pošto je na zasedanju Svetog Arhijerejskog Sabora Srpske Pravoslavne Crkve 18. februara, izabran za Patrijarha izjavljuje:

„Mogu da razumem i ljude koji imaju tu vrstu seksualne orijentacije da imaju bezbroj administrativnih problema, izazova, pritisaka. Ponekad i da imaju potrebu da regulišu svoj status. Nažalost, i po ovom pitanju se vidi da Brisel ne vrši samo političke, već i društvenopolitičke pritiske na zemlje za koje se prepostavlja da treba da budu deo te zajednice. Mnoge zemlje EU, uključujući Hrvatsku, kada je reč o crkvi imali su priliku da čuju upravo taj, vi rekoste stav, ali zapravo veru crkve u to da je brak zajednica muškarca i žene i da je porodica zajednica oca, majke i dece. U tom smislu, kada je reč o eventualnom zakonu, naravno da mi ne možemo biti za to da se istopolne zajednice nazovu istim imenom kao što je zajednica muškarca i žene.” (E.N., 2021)

33 O problematičnom povezivanju „Evrope” i „LGBT prava” videti: Ayoub and Paternotte, 2020.

34 Jedan od primera davanja podrške svetovnoj vlasti je izjava Patrijarha Irineja povodom demonstracija protiv Aleksandra Vučića i njegove partije početkom 2019. godine: „Ne vidim da će biti koristi za narod ni od podsticanja na takve proteste u Beogradu i širom Srbije” (Čalija, 2019). Krajem novembra 2021. godine desila se pobuna protiv kompanije Rio Tinto koja je imala nameru da iskopava litijum u dolini Jadra (uz dogovor sa Vladom Srbije). Građani koji su protestovali su u više navrata zatražili podršku od Patrijarha Porfirija – da iskoristi svoj položaj i utiče na Predsednika Vučića da stavi van snage Zakon o referendumu i Zakon o eksproprijaciji (i time onemogući eksploataciju litijuma u Podrinju). Međutim podrška je izostala, pošto po patrijarhovim rečima „nije primarni posao SPC da se bave socijalnim, ekonomskim i političkim pitanjima” (Milovančević, 2021). U patrijarhovoj izjavi bili su izjednačeni građani koji su mirno protestovali sa batinašima koji su na njih nasrnuli bagerom, palicama i gumenim čekićima s namerom da „razbiju” protest (Đorđević, 2021).

Odmereni ton je prisutan i u Saopštenju Sinoda Srpske Pravoslavne Crkve o Predlogu zakona o istopolnim zajednicama, iako se crkvena vlada protivi tom predlogu (Informativna služba Srpske Pravoslavne Crkve, 2021), kao i izjava, za prekor uvek raspoloženog, vladike Irineja:

„Prethodno je vjadi upućen odgovarajući predlog. Nismo želeli da podižemo temperaturu u javnosti zbog ovoga. Crkva je poslednja koja želi da, po bilo kom osnovu, deli narod, inače vešto uskraćen za mogućnost da se dobro upozna sa predlogom i da se o njemu izjasni. Naravno da ne želimo da bilo ko bude diskriminisan u ostvarivanju svojih prava zbog svojih uverenja, ličnih sklonosti i tome slično. Nikoga ne odbacujemo niti proskribujemo zbog ličnih sklonosti ili problema bilo koje vrste.” (Čalija, 2021)

S druge strane, i Predsednik je vodio računa da ne ugrozi partnerski odnos koji ima sa Crkvom izjavivši da ne može da potpiše Zakon o istopolnim zajednicama, te da će ga vratiti Narodnoj skupštini na razmatranje pošto je „dužan da štiti Ustav”. Premijerka je odmah nakon imenovanja „politički rafinirano izrazila poštovanje za Srpsku pravoslavnu crkvu, koja je tradicionalno leglo homofobije” (Bojić, 2017). Ona, iako ateistkinja, podržava Crkvu i za neka državna pitanja „traži savet” od nje. U dokumentarnom filmu *Ana je tu* na komentar i pitanje (24min:42sec): „Država finansijski pomaže Crkvu milionima dinara godišnje. Da li Vlada plaća Srpskoj pravoslavnoj crkvi da čuti?” Premijerka odgovara: „I da su me kritikovali, ta podrška ne bi dolazila u pitanje. Zato što, opet, ljudi, to je preko 800 godina tradicije, mislim to je nešto što je potpuno deo našeg naroda i naše zemlje” (Santovac, 2022).

5. Zaključak

Srbija iz godine u godinu postaje sve autoritarnija. „Skor globalne slobode” (*global freedom score*) je u konstantnom opadanju od 2018. godine, od kada ona više ne spada u kategoriju demokratskih država, već se nalazi u sivoj zoni hibridnih režima. Srbija je balkanska država koja je u najvećoj meri nazadovala u oblasti sprovođenja demokratskih reformi i u kojoj autokrate sve agresivnije vrše političku represiju (Freedom House, 2022).

U društvu čije je zarobljavanje sve intenzivnije, Srpska pravoslavna crkva će teško moći da računa na potpunu autonomiju pri izražavanju stavova vezanih za društveni položaj neheteroseksualaca. Crkva će svakako ostati jedan od najjačih stubova heteronormativnosti u Srbiji, s tim što će njena moć delovanja biti ograničena i uslovljena pristajanjem na klijentelistički odnos sa oligarhijom na vlasti.

Podaci dobijeni u istraživanju *Crte* iz maja 2022.godine, ukazuju da bi se

„najveći broj građana (...) obradovao ako bi Srbija odustala od EU i ako bi formirala savez sa Rusijom, dve trećine njih veruje da je za rat u Ukrajini najodgovorniji Zapad, a za polovinu ne bi bio problem ako bi

nam EU vratila vize. Istovremeno, više od 60 odsto građana misli da je za našu zemlju najbolje da u ovom trenutku ima jednog jakog lidera koga bi svi slušali, jer ‘samo čvrsta ruka može da nas izvede iz krize’. Polovina građana veruje samo provladinim medijima, a od televizija najviše veruju RTS-u”. (Šljukić Bandović, 2022)

Ovako antievropski, autoritarno i proruski raspoloženo javno mnjenje i sve jači spoljni pritisci usmereni na potpuno okretanje Srbije od Rusije ka EU i Zapadu, odgovaraju jačanju već postojećeg okruženju u kome je uloga Crkve jasna i nezamenljiva: opravdavanje despotske sekularne vlasti, dakako u zamenu za određene državne ustupke i budžetske beneficije.

Stoga je očekivano da će Srpska pravoslavna crkva ostati tiha ili na diplomatski način izraziti negodovanje (i uskratiti podršku radikalnijim homofobnim grupama) kada država, pod pritiskom Evropske unije, doneće Zakon o istopolnim zajednicama. Vrlo verovatno da će se trend ignorisanja (i izostajanje osude) „Parada ponosa” i drugih LGBT manifestacija, nastaviti i u budućnosti. Takođe, višedecenijska praksa prihvatanja transrodnosti (zasnovana na tumačenjima patrijarha Pavla iz 1986.) i garantovanje trans osobama svih prava na korišćenje „darova Crkve Hristove, od krštenja do pričešća” (Tomović, 2019), ne bi trebalo da bude dovođeno u pitanje.³⁵

Jako je zanimljivo da je na konferenciji održanoj u Oksfordu avgusta 2019. godine, koja je tematizovala odnos pravoslavlja, pola, roda i seksualnosti, jedan od učesnika bio teolog i profesor sa Bogoslovskog fakulteta u Beogradu.³⁶

Ostaje upitno da li će Srpska pravoslavna crkva načiniti još neki korak ka razmatranju neheteroseksualnosti kao pitanja pastirske prakse. To bi podrazumevalo „pružanje ruke” homoseksualcima, uz odupiranje iskušenju njihovog sagledavanja kroz uprošćene stereotipe, kao i izbegavanje prevelike samouverenosti u opravdanost njihovog osuđivanja.

Bibliografija

- Ayoub, P. and Paternotte, D. (2020). Europe and LGBT Rights: A Conflicted Relationship. U: Bosia, M., McEvoy, S. M. and Rahman, M. (eds.). *The Oxford Handbook of Global LGBT and Sexual Diversity Politics*. Oxford: Oxford University Press (153–168). DOI: 10.1093/oxfordhb/9780190673741.013.11.
- Blagojević, M. (2005). *Religija i crkva u transformacijama društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post) komunističkom društvu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; „Filip Višnić”.
- Blagojević, M. and Todorović, D. (eds.). (2011). *Orthodoxy from an Empirical Perspective*. Niš: YSSSR; Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory.

35 Moguće je da će Crkva u Srbiji, poput sestrinske grčke Crkve, bez problema kršavati decu autovanih gej parova (v. Wichmann, 2022).

36 Više o ovoj konferenciji, održanoj u okviru projekta „Savremeni pravoslavni identitet i izazovi pluralizma i seksualne raznolikosti u sekularno doba”, videti: Fordham University, 2019.

- Blagojević, M. (2015). *Vitalnost religije u (de)sekularizovanom društvu: desekularizacija srpskog i ruskog društva*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Braun, P. (2012). *Telo i društvo*. Beograd: Clio.
- Brown, P. (1990). Bodies and Minds: Sexuality and Renunciation in Early Christianity. U: Halperin, D. M., Winkler, J. J. and Zeitlin, F. I. (eds.). *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton: Princeton University Press (479–493). DOI: 10.1515/9780691221335-019.
- Buss, A. E. (2003). *Russian Orthodox Tradition and Modernity*. Leiden; Boston: Brill.
- Cvetičanin, P., Bliznakovski, J. and Krstić, N. (2022). Captured States and/or Captured Societies In The Western Balkans. *Southeast European and Black Sea Studies*. In print.
- Đorđević, D. B. i Jovanović, M. (prir.). (2010). *Mogućnosti i dometi socijalnog učenja pravoslavlja i pravoslavne crkve*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer; Niš: JUNIR.
- Giordan, G. and Zrinščak, S. (eds.). 2020. *Global Eastern Orthodoxy: Politics, Religion, and Human Rights*. Cham: Springer.
- Gavrić, S. i Čaušević, J. (2020). *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*. Sarajevo; Zagreb: Buybook.
- Igrutinović, D. and van den Berg, M. (2020). *Ecce Homo* in Sweden and Serbia: State, Church, and Blasphemy. U: Derkx, M. and van den Berg, M. (eds.). *Public Discourses About Homosexuality and Religion in Europe and Beyond*. Cham: Palgrave Macmillan (261–283). DOI: 10.1007/978-3-030-56326-4_12.
- Igrutinović, D., Sremac, S. and van den Berg, C.A.M. (2015). Pride Parades and/or Prayer Processions: Contested Public Space in Serbia #Belgrade Pride 2014. *Journal of Empirical Theology* 28(2):204–225. DOI: 10.1163/15709256-12341330.
- Ivanović, Z. i Radulović, L. (2014). Religija i homoseksualnost. O odbacivanju i potrazi za religijskim i duhovnim izrazom gejeva i lezbejki u savremenoj Srbiji. U: Blagojević, J. i Dimitrijević, O. (ur). *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt fond (164–189).
- Jovanović, M. (2008). Religiozni Queer-ovi: studija pet slučajeva. *Teme* 32(2):329–356.
- Jovanović, M. (2010). „Meni je On super drug” – o religioznosti i seksualnosti lezbejke iz Niša. *Godišnjak za sociologiju* 6(6):75–87.
- Jovanović, M. (2011). Moralistička osuda homoseksualnosti u pravoslavlju. *Teme* 35(3):705–44.
- Jovanović, M. (2013). Silence or Condemnation: The Orthodox Church on Homosexuality in Serbia. *Družboslovne Razprave* 29(73):79–95.
- Jovanović, M. (2014). O istraživanju religioznih neheteroseksualaca u Srbiji. U: Đorđević, D. B. i Petrović, J. (prir.) *Proučavanje društvenih pojava: metodološka razmatranja*. Niš: Filozofski fakultet; Mašinski fakultet (159–175).

- Jovanović, M. (2016). *Identitet, religioznost, seksualnost: problem identiteta religioznih LGBT osoba*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Jovanović, M. (2020). LGBT osobe u Srbiji: između formalnog prihvatanja i neformalnog odbacivanja. *Teme* 44(1):139–157. DOI: 10.22190/TEME180402013J.
- Jovanović, M. (2022). *Simbolički sukobi oko pričešća u Srbiji za vreme pandemije*. Niš: Filozofski fakultet. DOI: 10.46630/spp.2022.
- Jovanović, M. i Krstić, N. (2020). Fellow Travelers From Serbia: LGBT-Identified Persons and the Church in the Process of Europeanization. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History* 19(1):27–44. DOI: 10.22190/FUPSPH2001027J.
- Jovčić-Sas, N. (2018). The Tradition of Homophobia: Responses to Same-Sex Relationships in Serbian Orthodoxy from the Nineteenth Century to the Present Day. U: Chapman, M. D. and Janes, D. (eds.). *New Approaches in History and Theology to Same-Sex Love and Desire, Genders and Sexualities in History*. Cham: Palgrave Macmillan (55–77). DOI: 10.1007/978-3-319-70211-7_4
- Kalaitzidis, P. (2019). The Ambiguous Relationship between Orthodoxy and Science as Part of the Pending Discussion between Orthodoxy and Modernity: From the Polemic against the Enlightenment to the Debate over Homosexuality. U: Makrides, V. N. and Woloschak, G. E. (eds.). *Orthodox Christianity and Modern Science: Tensions, Ambiguities, Potential*. Turnhout: Brepols Publishers (47–66). DOI: 10.1484/M.SOC-EB.5.116856.
- Kovačević, M. i Planojević, N. (2021). *Podaci, a ne zvona i praporci 4: Izveštaj o incidentima motivisanim mržnjom prema LGBT+ osobama u Srbiji od 2017–2020*. Beograd: Udruženje Da se zna!
- Larše, Ž. K. (2018). Obesmišljavanje braka i opravdavanje homoseksualnosti: logična posledica ideologije mitropolita Jovana Zizjulasa. *Crkvene studije* 15(15):419–425.
- Leustean, L. N. (ed.). (2017). *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Levin, I. (2006). *Seksualnost i društvo kod pravoslavnih Slovena od X do XVIII veka*. Loznica: Karpos.
- Makridis, V. (2014). *Kulturna istorija pravoslavlja i modernost: odabrani radovi*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung; Hrišćanski kulturni centar dr Radovan Bigović.
- Merdjanova, I. (ed.). (2021). *Women and Religiosity in Orthodox Christianity*. New York: Fordham University Press.
- Mikuš, M. (2015). „Faggots Won’t Walk through the City”: Religious Nationalism and LGBT Pride Parades in Serbia. U: Sremac, S. and Ganzevoort, R. R. (eds.). *Religious and Sexual Nationalisms in Central and Eastern Europe: Gods, Gays and Governments*. Leiden; Boston: Brill (15–32). DOI: 10.1163/9789004297791_003.

- Milićević, B., Sarić, N., Pavlović L., Bogdanović, M., Đukić, V. i Ćirilović, N. (2010). *Nema povlačenja, nema predaje: izveštaj o stanju ljudskih prava GLBT osoba u Srbiji 2009*. Beograd: Gej strejt alijansa.
- Navratil, N. (2021). Homophobie und antiwestliche Diskurse. LGBT im Brennpunkt der Identitätskonstruktion der serbischen Nation. U: Strube, S. A. et al. (eds.). *Anti-Genderismus in Europa: Allianzen von Rechtspopulismus und religiösem Fundamentalismus. Mobilisierung – Vernetzung – Transformation*. Bielefeld: Transcript (121–132). DOI: 10.14361/9783839453155–009.
- Pavasović Trošt, T. and Slootmaeckers, K. (2015). Religion, Homosexuality and Nationalism in the Western Balkans: The Role of Religious Institutions in Defining the Nation. U: Sremac, S. and Ganzevoort, R. R. (eds.). *Religious and Sexual Nationalisms in Central and Eastern Europe: Gods, Gays and Governments*. Leiden; Boston: Brill (154–180). DOI: 10.1163/9789004297791_010.
- Ramet, S. P. (ed.). (2020). *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe: Nationalism, Conservativism, and Intolerance*. Cham: Palgrave MacMillan.
- Roudometof, V. (2017). *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*. London: Routledge.
- Ruska pravoslavna crkva. Arhijerejski sabor. (2007). *Osnovi socijalne koncepcije Ruske pravoslavne crkve*. Novi Sad: Beseda.
- Russell-Omaljev, Ana. (2016). *Discourses on Identity in „first“ and „Other“ Serbia: Social Construction of the Self and the Other in a Divided Serbia*. Stuttgart: Ibidem.
- Spasić, I. i Petrović, T. (2012). Varijante ‘Treće Srbije’. *Filozofija i društvo* 23(3):23–44. DOI: 10.2298/FID1203023S.
- Toroczkai, C. I. (2016). Homosexuality from a Contemporary Orthodox Perspective. *Review of Ecumenical Studies Sibiu* 8(3):401–422. DOI: 10.1515/recc-2016–0029.
- Trzebiatowska, M. (2014). Contributions from Sociology. U: Thatcher, A. (ed.). *The Oxford Handbook of Theology, Sexuality, and Gender*. Oxford: Oxford University Press (120–136). DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199664153.013.018.
- Valić Nedeljković, D., Ganzevoort, R. R., and Sremac, S. (2017). The Patriarch and the Pride: Discourse Analysis of the Online Public Response to the Serbian Orthodox Church Condemnation of the 2012 Gay Pride Parade. U: Ganzevoort, R. R. and Sremac, S. (eds.). *Lived Religion and the Politics of (In)Tolerance*. London: Palgrave (85–109). DOI: 10.1007/978-3-319-43406-3_5.
- van den Berg, M., Bos, D. J., Derkx, M., Ganzevoort, R. R., Jovanović, M., Korte, A., and Sremac, S. (2014). Religion, Homosexuality, and Contested Social Orders in the Netherlands, the Western Balkans, and Sweden. U: Ganiel, G., Winkel, H. and Monnot, C. (eds.). *Religion in Times of Crisis*. Leiden: Brill (116–134). DOI: 10.1163/9789004277793_008.

Izvori sa interneta

- Amfilohije, AEM Crnogorsko-Primorski. (16.9.2009). Povorka srama. http://www.spc.rs/sr/povorka_srama
- Bojić, S. (19.6.2017). Ana Brnabić – zna pravila i poštuje tabue. <https://www.dw.com/sr/ana-brnabić-zna-pravila-i-poštuje-tabue/a-39305165>
- Čalić, J. (27. 1. 2019). Razgovor nedelje: patrijarh srpski Irinej – „Politika“ se odupire napadu na dušu srpskog naroda. <https://www.politika.rs/scc/clanak/421300/Politika-se-odupire-napadu-na-dusu-srpskog-naroda>
- Čalić, J. (27.4.2021). I u Srbiji postoje krugovi koji bi da zabrane biblijsko učenje. <https://www.politika.rs/scc/clanak/477862/I-u-Srbiji-postoje-krugovi-koji-bi-da-zabrane-biblijsko-ucenje>
- d'Alo, P., Stockdale, R., Brouwer, R. and Zorgdrager, H. (18.4.2021). Rainbow Index of Churches in Europe 2020. <https://inclusive-churches.eu/download/Annual-Review-Full-2021.pdf>
- Društvo ponosa. (10.12.2021). Istorijat. <https://prajd.rs/istorijat-2-2/>
- Đondović, J. (31.5.2017). OTKrivamo!~SPC: Želimo da Ana nasledi Vučića!. <https://www.alo.rs/vesti/politika/otkrivamo-spc-zelimo-da-ana-nasledi-vucica/109503/vest>
- Đorđević, M. (30. 11. 2021). Zašto Porfirije čuti dok kolju njegovo stado. <https://nova.rs/vesti/politika/pise-mladjan-djordjevic-zasto-porfirije-cuti-dok-kolju-njegovo-stado/>
- E.N. (3.3.2021). Razumem potrebu za regulisanjem statusa, ali brak je zajednica muškarca i žene. <https://www.alo.rs/vesti/drustvo/razumem-potrebu-za-regulisanjem-statusa-ali-brak-je-zajednica-muskarca-i-zene/391265/vest>
- Fordham University. (21.8.2019). Press Release: 2019 Oxford Conference. https://www.fordham.edu/info/28289/bridging_voices/11036/press_release_2019_oxford_conference
- Freedom House. (2022). Serbia: Freedom in the World 2022 Country Report. <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/>
- Gallaher B. and Tucker, G. (eds.). (15.11.2019). *Eastern Orthodoxy & Sexual Diversity: Perspectives on Challenges from the Modern West*; Interim Report of the British Council Bridging Voices Consortium of Exeter University & Fordham University, New York on „Contemporary Eastern Orthodox Identity and the Challenges of Pluralism and Sexual Diversity in a Secular Age“. https://www.fordham.edu/download/downloads/id/14010/BV_Report.pdf
- Informativna služba Srpske Pravoslavne Crkve. (25.3.2021). Saopštenje za javnost Svetog Arhijerejskog Sinoda. http://www.spc.rs/sr/saopshtenie_za_javnost_svetog_arhijerejskog_sinoda_13
- Irinej, Episkop bački. (11.3.2009a). Razjašnjenje osnovnih stavova tradicionalnih Crkava i verskih zajednica o Predlogu zakona o zabrani diskriminacije. http://www.spc.rs/sr/razjasnjenje_osnovnih_stavova_tradicionalnih_crkava_verskih_zajednica_o_predlogu_zakona_o_zabrani_di

- Irinej, Episkop bački. (14.3.2009b). Izjava u ime predstavnika tradicionalnih Crkava i verskih zajednica. http://www.spc.rs/sr/izjava_u_ime_predstavnika_tradicionalnih_crkava_verskih_zajednica
- Irinej, Episkop bački. (16.3.2009c). Izjava: Zabranu diskriminacije po osnovu neke lične sklonosti nije isto što i sloboda javnog izražavanja te lične sklonosti. http://www.spc.rs/sr/izjava_zabranu_diskriminacije_po_osnovu_neke_licne_sklonosti_nije_isto_sto_sloboda_javnog_izrazavanj
- Irinej, Episkop bački. (8.10.2010). Saopštenje Svetog Arhijerejskog Sinoda povodom najavā gej-parade u Beogradu. http://www.spc.rs/sr/saopstenje_svetog_arhijerejskog_sinoda_povodom_najava_gejparade_u_beogradu
- Irinej, Patrijarh srpski. (3.10.2012). Pismo Patrijarha srpskog g. Irineja predsedniku Vlade R. Srbije g. Ivici Dačiću. http://www.spc.rs/sr/pismo_patrijarha_srpskog_g_irineja_predseniku_vlade_r_srbije_g_ivici_dachitshu
- Irinej, Patrijarh srpski. (23.9.2014). Saopštenje za javnost. http://www.spc.rs/sr_saopstenje_za_javnost_12
- Janjić, D. (12.12.2020). Crkva i politika. https://demostat.rs/sr/vesti/analyse_crkva-i-politika/1045
- Kosovski centar za bezbednosne studije i Beogradski centar za bezbednosnu politiku. (24.11.2020). Poverenje građana Srbije u bezbednosne i pravosudne institucije. https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/11/WBSB_SerbiaReport_Serb.pdf
- Kulačin, N. (30. 5. 2022). Ručak sa SPC-om koji je osokolio Vučića. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2022/5/30/rucak-sa-spc-om-koji-je-osokolio-vucica>
- Milovančević, V. (29. 11. 2021). Porfirije o protestima i Rio Tintu: Reakciju traže oni koji nisu ušli u Crkvu. <https://nova.rs/vesti/politika/porfirije-o-protestima-i-rio-tintu-reakciju-traze-oni-koji-nisu-usli-u-crkvu/>
- Pew Research Center. (8.11.2017). Orthodox Christianity in the 21st Century. <https://www.pewresearch.org/religion/wp-content/uploads/sites/7/2017/12/Orthodoxy-II-FULL-REPORT-12-5.pdf>
- Pravoslavie.ru. (21.7.2017). A Christian Understanding of Homosexuality. http://www.pravoslavie.ru/docs/A_Christian_Understanding_of_Homosexuality-e1d4b9.pdf³⁷
- Radio Slobodna Evropa. (27.9.2012). Dveri traže zabranu Gay parade na 100 godina. <https://www.slobodnaevropa.org/a/24721855.html>
- RTV. (15.9.2012a). Dačić: Parada nije pitanje ljudskih prava, već bezbednosti. https://www.rtv.rs/sr_ci/drustvo/dacic-parada-nije-pitanje-ljudskih-prava-vec-bezbednosti_342147.html
- RTV. (4.10.2012b) . Dačić osudio izložbu „Ecce Homo”, Dveri podnеле krivičnu prijavu. https://rtv.rs/sk/drustvo/dacic-osudio-izlozbu-ecce-homo-dveri-podnеле-krivicnu-prijavu_345639.html
- Santovac, A. / N1. (30.3.2022). Ana je tu. <https://www.youtube.com/watch?v=jFXKVYYvFf0>

37 Informativna služba Srpske Pravoslavne Crkve je preuzeila ovaj sadržaj i postavila ga na zvanični sajt Srpske pravoslavne crkve 24. jula 2017: <http://www.spc.rs/sr/node/50108>.

- Sveštena američka arhiepiskopija. (27.3.2020). Za život sveta: ka socijalnom etosu Pravoslavne Crkve. <https://www.goarch.org/social-ethos>³⁸
- Sveti i Veliki Sabor Pravoslavne Crkve. (13.8.2016). Okružna poslanica Svetog i Velikog Sabora Pravoslavne Crkve (Krit 2016). <http://www.spc.rs/sr/poslanica>
- Šljukić Bandović, M. (28.5.2022). Većina želi autoritarnog lidera i savez sa Rusijom, najmanja podrška EU. <https://www.istinomer.rs/analize/analize-analize/vecina-zeli-autoritarnog-lidera-i-savez-sa-rusijom-najmanja-podrska-eu/>
- Tasić, J. (8. 10. 2019). Irinej uručio Vučiću orden Svetog Save, većina vladika bojkotovala svečanost. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/vucicu-orden-spc-za-borbu-za-ocuvanje-kosova-u-sastavu-srbije/>
- Tomić, A. (18. 5. 2022). Vladike Grigorije i Maksim nisu otisli na ručak kod Vučića. <https://nova.rs/vesti/politika/vladika-grigorije-i-maksim-nisu-otisli-na-rucak-kod-vucica/>
- Tomović, P. (7.11.2019). Transrodnost prihvatljiva SPC-u, ali ne i homoseksualnost. <https://www.slobodnaevropa.org/a/transrodnost-prihvatljiva-spc-u-ali-ne-i-homoseksualnost/30257896.html>
- Tucker, G. and Gallaher, B. (6.8.2020). Orthodox Christianity, Sexual Diversity & Public Policy: Final Report of the University of Exeter & Fordham University British Council Bridging Voices Project, 2017–2020. https://www.fordham.edu/download/downloads/id/14882/orthodox_christianity_sexual_diversity_and_public_policy.pdf
- Wichmann, A. (11.7.2022). First Greek Orthodox Baptism for Child of Gay Couple in Greece. <https://greekreporter.com/2022/07/11/first-greek-orthodox-baptism-gay-couple-greece/>

38 Informativna služba SPC izveštava o pojavljivanju ovog dokumenta onlajn dan nakon njegovog postavljanja: http://www.spc.rs/sr/za_zivot_sveta_ka_socijalnom_etosu_pravoslavne_crkve_sada_je_dostupan_na_drushtvenoj_mrezhi.